

Володимир САВИЦЬКИЙ,

Іванна ВАРИЧ

Унікальна знахідка давньоруської підвіски-сокирки з рослинним орнаментом із околиць м. Дубна

У 2012 р. на околиці м. Дубно, уроч. Мости (місцевість, де знаходиться відома археологічна багатощарова пам'ятка Тараканів-5, відкрита В. Ткачем [3, 135], місцевим

краєзнавцем Р. Юхимовичем, виявлена унікальна знахідка – давньоруська підвіска-

сокирка з рослинним орнаментом. У цьому ж році, за сприянням одного із авторів цієї

статті, знахідку було передано до Дубенського державного історико-культурного заповідника, де вона і знаходиться нині під інвентарним номером ДІКЗД КН-10196 / II, А-

1893.

Підвіска являє собою сокирку із широким симетричним лезом, внутрішній край якого оздоблений двома «острожцями» (рис. 1). Верхня (обушкова) частина відламана та

втрачена, а саме лезо розламане на дві частини – цікаво, що фрагменти були виявлені в

різних місцях, на відстані близько 1 км (рис. 2). Ширина леза становить 5,4 см. Бічні грані

обрамлені бордюром у вигляді урізної лінії і прикрашені гравірованим рослинним орнаментом у вигляді пари симетрично розташованих завитків, сплетених між собою.

Орнамент однаковий з обох боків, з одного боку дещо затертий, з іншого – затертий

значно сильніше, очевидно внаслідок тривалого носіння на одязі.

Подібні підвіски є досить частими знахідками при розкопках давньоруських городищ, селищ і курганів XI – XII ст. на території всієї Русі, в т.ч. й Волині [2, 134-135].

Ці вироби належать до числа найбільш виразних матеріальних пам'яток, що пов'язані з

давньоруським язичництвом. Такі предмети поруч з іншими амулетами часто використовуються дослідниками для реконструкції дохристиянських вірувань східних

слов'ян [4, 267]. Проте підвіска-сокирка з **рослинним орнаментом** виявлена вперше і

саме в цьому полягає її унікальність. Такий артефакт вносить деякі корективи в дослідженні питання про призначення та використання цих підвісок. Перед розглядом

цього питання торкнемося історіографії цієї проблеми.

Вперше, найбільш детально, ця категорія підвісок була розглянута в спеціальній статті В. Даркевича (1961 р.), який зібрав дані про значну серію, а саме – 25 бронзових

підвісок-сокирок, виявлених у різних регіонах давньоруської держави та систематизував

цей матеріал [1, 91-102]. Дослідник зазначив, що розміри сокирок, спосіб їх носіння і місце у складі поховального інвентарю, а також пережиткові народні повір'я і звичаї

свідчать про те, що вони служили амулетами – предметами, що наділялись

надприродними властивостями. В. Даркевич відмітив таку цікаву особливість – у

жодному випадку сокирки не були знайдені в складі комплектів давньоруських підвісок-амулетів XI – XIII ст. на одній основі з ними. Цей факт, на думку дослідника, можна пояснити **особливою значимістю цих предметів, що відрізняється від звичайних**

рядових оберегів. Вчений спробував розкрити смисловий зміст, вкладений в ці мініатюрні моделі, шляхом аналізу орнаменту, який зустрічається на більшості екземплярів (рис. 3):

1) зигзагоподібна лінія, що йде вздовж леза сокирки – зигзаг із глибокої давнини був символом блискавки;

2) маленькі концентричні кола або кола з точкою в центрі – загальноживані солярні символи (починаючи з бронзового віку);

3) інколи в орнаменті сокирок сонячні знаки і зигзаг-блискавка з'єднані разом таким чином, що кружки розташовані на кутах зигзагу. Таке поєднання могло бути графічним вираженням уявлення про „родинні” зв'язки сонця і блискавки. Таким чином, на думку В. Даркевича, орнаментация давньоруських сокирок-амулетів вказує на їх імовірний зв'язок з громом та блискавкою, символами яких вони

являлись. Про це ж свідчать пережиткові народні обряди, що пов'язані з сокирами [1, 96-97].

В. Даркевич також відмітив, що амулети-сокирки мають на собі сліди активного їх використання – леза сокир часто спрацьовані та покриті зазубринами. В ряді випадків

зберігаються дерев'яні руків'я на які сокирки були насаджені [1, 98].

На основі аналізу етнографічних матеріалів, даних міфології та археології В. Даркевич зробив висновок про те, що підвіски-сокирки зображали зброю слов'янського

бога-громовика Перуна і були пов'язані з його вшануванням. Цей висновок став поширеним і використовувався в багатьох узагальнюючих дослідженнях по давньоруській культурі.

Через три десятиріччя (у 1992 р.) вийшла інша спеціальна публікація, присвячена цій категорії амулетів. Її автор, російський дослідник М. Макаров, навів дані про 62 мініатюрні _____сокирки, що були знайдені на території колишньої Русі та за її межами [2, 96-

97]. У своєму дослідженні автор приділив найбільшу увагу аналізу «археологічного контексту» знахідок. Такий підхід дав змогу суттєво переглянути висновки В. Даркевича.

Нові знахідки, багато із яких походять із датованих культурних шарів чи із закритих комплексів, дозволили суттєво уточнити хронологію і географію поширення цих предметів. Найбільш чисельну групу з переліку М. Макарова – 39 шт. – складають амулети,

що імітують бойові сокири з відтягнутим донизу лезом, напівкруглим вирізом біля основи

і видовженим вирізним обухом (тип IV, за А. Кірпічниковим). Їх розміри: довжина від 4 до

5,5 см, ширина леза від 2,8 до 4 см. Більшість мініатюрних сокирок цього типу належить

до XI ст. Частина знахідок датується в рамках XI – XII ст. [2, 43-44].

Другу групу за М. Макаровим складають 18 сокирок з широким симетричним

лезом, внутрішній край якого оздоблений двома «острожцями» [2, 43-44].

Аналогічну

форму має і досліджувана нами знахідка із околиць Дубна. Амулети цієї групи відтворюють форму широколезових сокир, що отримали значне поширення в Скандинавії

і Прибалтиці у X – XI ст. На території Давньої Русі знахідки широколезових сокир, як

зазначає М. Макаров, трапляються досить рідко. Амулети-сокирки другої групи датуються початком XI – першою половиною XII ст.

М. Макаров відмітив ряд особливостей, пов'язаних із формою, орнаментом та обставинами знаходження підвісок-сокирок:

1. Схожість амулетів першої групи із справжніми бойовими сокирами.
2. Подібність орнаментальних композицій на підвісках-сокирках та на парадних, інкрустованих сріблом, бойових сокирах.
3. Амулети-сокирки зустрічаються практично по всій території Давньої Русі – таким чином ці підвіски були не локальним, а загальноруським різновидом амулета.
4. Більше половини екземплярів пов'язані з містами. Географія знахідок однозначно свідчить, що сокирки-амулети не були поширеними серед сільського населення. Їх власниками були головним чином жителі міст, військових фортець і селищ дружинників.

5. Підвіски-сокирки не зустрічаються в жіночих похованнях в наборах амулетів.

Таким чином, амулети-сокирки, являючи собою чудові зразки прикладного мистецтва, не

були прикрасами і не мали постійного місця в костюмі.

Опираючись на перераховані особливості, М. Макаров зробив висновок про зв'язок амулетів-сокирок з військовим середовищем і специфічними для нього віруваннями і обрядами. Дослідник наголосив, що амулети відтворюють не загальний

образ сокири, а конкретний тип бойової зброї, і їх знахідки пов'язані переважно з тими

давньоруськими пам'ятками, де найбільш велика ймовірність зустріти сліди професійних

воїнів. Відомо, що бойові сокири в Давній Русі були основною зброєю молодших дружинників – „отроків”. В бронзових підвісках-сокирках відповідно можна побачити

своєрідні знаки приналежності до військового стану, що надавались синам дружинників

при постригах – обрядах, що супроводжували перше обрізання волосся у дитини [2, 51]. Археологічний контекст знахідок, як стверджував М. Макаров, не дає підстав уважати, що вони мають будь-яке відношення до вшановування вищих божеств язичницького пантеону. Адже бронзові сокирки-амулети не були відомі на Русі в X ст.,

коли язичництво було офіційною державною релігією, а стійка «іконографія» амулету

склалась у XI ст., коли святилища Перуна були вже зруйновані. Сам тип сокири, відтворюваний амулетами, не давня архаїчна, а нова форма зброї, поширеної лише в XI ст.

Імовірно, після прийняття християнства дружинники відмовились від вшановування

вищих язичницьких богів, проте язичницькі вірування, пов'язані із специфічним укладом життя професійного воїна, набули в XI ст. подальшого розвитку, який втілювався в особливих типах військових амулетів [2, 51].

Волинські знахідки амулетів-сокирок вперше найбільш детально були описані в роботі В. Савицького та Г. Охріменка «Мініатюрні сокирки-амулети — джерело для реконструкції дохристиянських вірувань давніх слов'ян» (2007 р.) [6]. Ще одна робота (одного із авторів цієї статті), де представлені нові знахідки з території Волині, опублікована у X випуску наукового збірника «Острозькі краєзнавчі читання» (2012 р.) [7, 309–318]. Слід зазначити, що цілому волинські сокирки-амулети не відрізняються від артефактів із інших давньоруських регіонів ні за формою, ні за орнаментом. Їх загальна кількість – 8 шт., причому кількість підвісок обох типів однакова [7, 314]. Як і на решті території Русі, волинські знахідки амулетів-сокирок пов'язані з містами та городищами (Володимир, Луцьк, Коршів, Жорнів та ін.).

Підвіска із околиць Дубна, належить до II типу за класифікацією М. Макарова. Її форма абсолютно тотожна до інших знахідок з території Русі в т.ч. й Волині. Проте, як уже зазначалося, рослинний орнамент на підвісках-сокирках раніше не зустрічався. Це особливо цікаво, враховуючи те, що на всіх артефактах загальна схема декору одна й та ж сама – зигзагоподібна лінія, циркульний орнамент або поєднання цих двох елементів.

Виключення становить хіба що знахідка з Княжої гори (Черкаська обл.), проте це сокирка нестандартного типу (6 см довжиною) і рослинний орнамент тут розміщений на щоці обуха, а в середині леза зображена схематична ідеограма поля [4, 518]. Б. Рибаків пов'язує цю знахідку із землеробським культом, співвідносячи її семантику із підсічно-вогняним землеробством.

Проте подібний до нашого орнамент можна побачити на срібних жіночих браслетах-обручах XII – XIII ст., які мали ритуальне значення і використовувались під час так званих «русалій» – народних язичницьких святкувань, пов'язаних із зимовим та літнім сонцестоянням (рис. 4; рис. 5) [5]. В більшості випадків орнамент на таких браслетах розміщувався в два яруси: у верхньому ярусі арки з фігурами птахів, сиренів, музикантів, танцюючих людей, левів, грифонів та ін., а в нижньому – ряд прямокутних клейм з плетінкою або рослинним візерунком, що дуже близький до орнаменту на нашій сокирці (необхідно зазначити, що через поганий стан збереженості, орнамент на рисунку можливо

відтворений не зовсім точно). Такий орнамент, на думку Б. Рибаківа, зображав коріння (найімовірніше хмелю) із пагонами, і в комплексі з іншими елементами відображав ідею родючості [5, 103-105]. Цікавим для нас є один із обручів XII ст. невідомого походження, із колекції ГИМ, описуваний Б. Рибаківом (рис. 5) [5, с. 107-108, рис. 10]. На одній із його стулок знизу зображені парні коріння (черенки хмелю?), тобто орнамент, подібний до нашого, а над ними в чотирьох арках дві птахи і два зайці. На іншій стулці браслета в нижньому ярусі міститься зображення символу води – плетінки, а в чотирьох арках верхнього – музикант і танцівниця. Зображення «заячого бога» на браслеті, зазначає Б. Рибаків, змістовно пов'язується із кореннями і пагонами нижнього яруса. Культурна роль зайця, вказує вчений, відображена як в ряді повір'їв так і в давньоруських амулетах, які знаходять в давньоруських курганах XI – XII ст. Ці амулети, згідно припущення Б. Рибаківа, являються залишками весільного вбрання, переважно сильно насиченого магічними елементами. До них належали амулети у вигляді мініатюрних сокирок, гребенів, ключів, ложок, зуби хижаків, фігурки собакоподібних тварин, а також і в явні фігурки зайців, що могли сприйматися у зв'язку з культом божества рослинності [5, 107 – 108]. Отже, як бачимо, орнамент на нашому амулеті, та й власне сам амулет, згідно гіпотези Б. Рибаківа, можна пов'язати із літніми святкуваннями – «русаліями» та весільним вбранням.

Враховуючи вище подані дослідження та гіпотези можемо говорити про те, що **знахідка із околиць Дубна вказує на ще два можливих варіанти функціонального призначення підвісок-сокирок**, а саме: як елементу одягу танцівниці під час святкування «русалій»; як елементу весільного вбрання. Зрозуміло, що функція оберегу цих підвісок при цьому не виключається.

Джерела і література

1. Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 91-102.
2. Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топоры // Российская археология. – 1992. – № 2. – С. 41-56.
3. Прищепка Б., Ткач В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр. – К., 1998. – С. 134 – 135.
4. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М.: София, Гелиос, 2001. Издание второе, исправленное. – 744 с.

5. Рыбаков Б. А. Русалии и бог Симаргл-Перепплут // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 91-116.
6. Савицький В., Охріменко Г. Мініатюрні сокирки-амулету – джерело для реконструкції дохристиянських вірувань давніх слов'ян // Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник. Вип. III. – Луцьк 2007. – С.130 – 138.
7. Савицький В., Свінцицький В. Давньоруські амулету-сокирки у збірці Волинського краєзнавчого музею // Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких – Випуск 5. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – С. 309 – 318.
8. Седов В. В. Восточные славяне в VI – XIII вв. // Археология СССР. – М.: Наука, 1982. – 327 с.

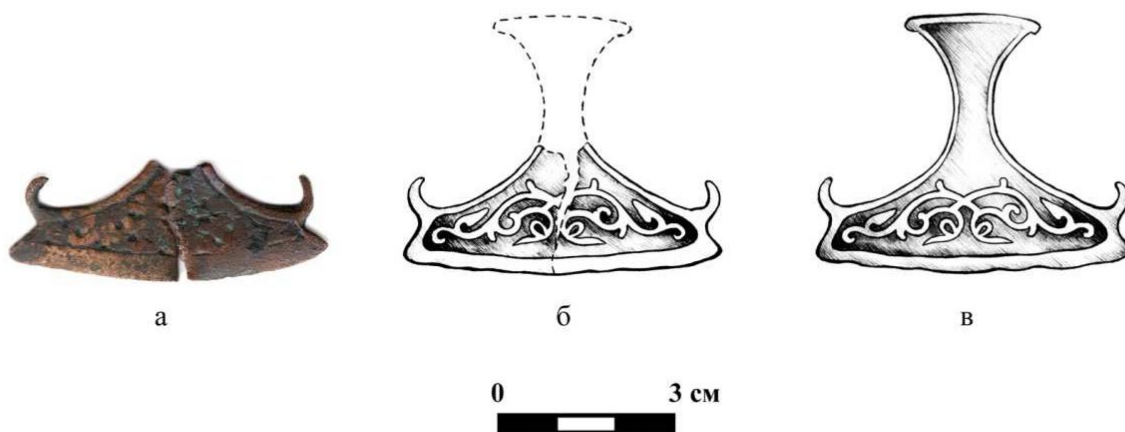

Рис. 1. Амулет-сокирка XI - XII ст. Знахідка Р. Юхимовича. м. Дубно, уроч. Мости:
 а - фото В. Савицького;
 б - малюнок І. Варич;
 в - графічна реконструкція І. Варич.

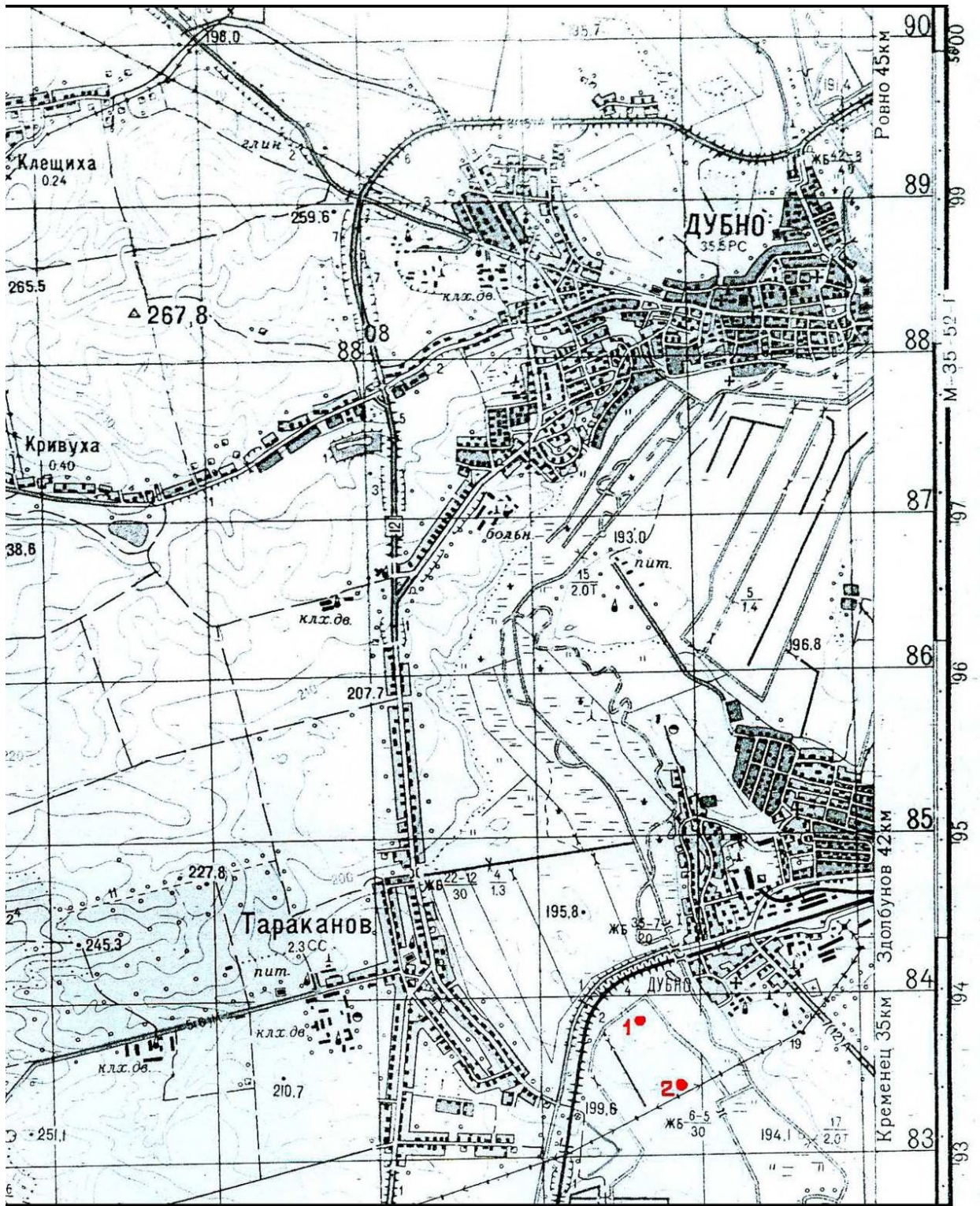

Рис. 2. Топографічна карта із позначенням місць знахідок фрагментів давньоруської підвіски-сокирки (за Р. Юхимовичем)

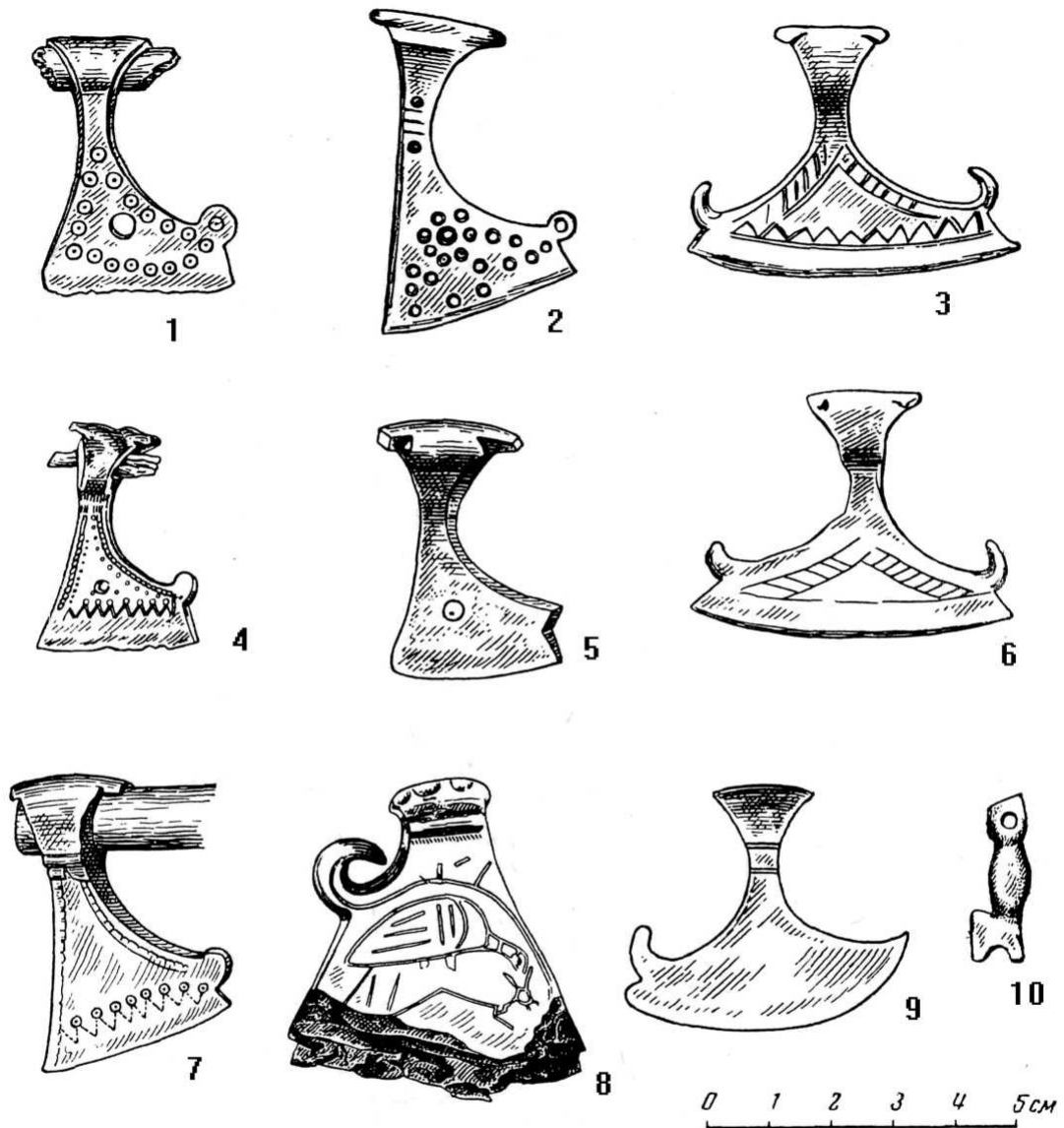

Рис. 3. Давньоруські амулети-сокирки XI - XII ст. (за В. Даркевичем)